

ДОКТРИНА У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

РФ, ВЧИНИВШИ НЕСПРОВОКОВАНИЙ ТА ПОВНОМАСШТАБНИЙ АКТ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ, ЧИСЛЕННІ АКТИ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ, НЕ ВПРАВИ НАДАЛІ ПОСИЛАТИСЯ НА СВІЙ СУДОВИЙ ІМУНІТЕТ*

<...>

Частина перша статті 79 Закону України “Про міжнародне приватне право” встановлює судовий імунітет, відповідно до якого пред’явлення позову до іноземної держави, залучення іноземної держави до участі у справі як відповідача або третьої особи, накладення арешту на майно, яке належить іноземній державі та знаходиться на території України, застосування щодо такого майна інших засобів забезпечення позову і звернення стягнення на таке майно можуть бути допущені лише за згодою компетентних органів відповідної держави, якщо інше не передбачено міжнародним договором України або законом України.

Як передбачено частиною четвертою статті 79 Закону України “Про міжнародне приватне право”, у тих випадках, коли в порушення норм міжнародного права України, її майну або представникам в іноземній державі не забезпечується такий же судовий імунітет, який згідно з частинами першою та другою цієї статті забезпечується іноземним державам, їх майну та представникам в Україні, Кабінетом Міністрів України може бути вжито до цієї держави, її майна відповідних заходів, дозволених міжнародним правом, якщо тільки заходів дипломатичного характеру не достатньо для врегулювання наслідків зазначеного порушення норм міжнародного права.

Отже, Закон України “Про міжнародне приватне право” встановлює судовий імунітет щодо іноземної держави за відсутності згоди компетентних органів відповідної держави на залучення її до участі у справі у національному суді іншої держави.

Водночас міжнародно-правові норми про юрисдикційний імунітет держави уніфіковано у двох конвенціях: Європейській конвенції про імунітет держав, прийнятій Радою Європи 16 травня 1972 року, та Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності, прийнятій резолюцією 59/38 Генеральної Асамблеї 02 грудня 2004 року. Ці Конвенції втілюють концепцію обмеженого імунітету держави, визначають, в якій формі є можливою відмова держави від імунітету (“явно

* Витяг із постанови Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 14 квітня 2022 р. № 308/9708/19 <https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zakonodastvo/Rish_sud_imun.pdf> (дата звернення: 30.05.2022).

виражена відмова від імунітету” на підставі укладеного міжнародного договору чи контракту, або “відмова від імунітету, яка передбачається”, коли іноземна держава вступає у судовий процес і подає зустрічний позов у суді іноземної держави), а також закріплюють перелік категорій справ, у яких держава не користується імунітетом у суді іншої держави-учасниці.

Як Європейська конвенція про імунітет держав 1972 року (стаття 11), так і Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності 2004 року (стаття 12) передбачають, що Договірна держава не може посилатися на імунітет від юрисдикції при розгляді справи в суді іншої Договірної держави, який зазвичай має компетенцію розглядати справи, які стосуються грошової компенсації (відшкодування) у разі смерті чи заподіяння тілесного ушкодження особі чи заподіяння шкоди майну або його втрати в результаті дій чи бездіяльності держави, якщо така дія чи бездіяльність мали місце повністю або частково на території держави суду.

Україна не є учасницею жодної із цих Конвенцій. Однак ці Конвенції відображають тенденцію розвитку міжнародного права щодо визнання того, що існують певні межі, в яких іноземна держава має право вимагати імунітет у цивільному процесі.

У рішенні від 14 березня 2013 року у справі “Олейніков проти Росії” ЄСПЛ вказав, що положення Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності 2004 року застосовуються “відповідно до звичаєвого міжнародного права, навіть якщо ця держава не ратифікувала її”, і Суд повинен брати до уваги цей факт, вирішуючи питання про те, чи було дотримано право на доступ до суду у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції (п. 68, п. 31). У рішенні від 23 березня 2010 року у справі “Цудак проти Литви” (*Cudak v. Lithuania*) ЄСПЛ також визнав існування звичаєвих норм у питаннях державного імунітету, переважання в міжнародній практиці теорії обмеженого імунітету держави, але наголосив на тому, що обмеження має переслідувати законну мету та бути пропорційним такій меті.

Отже, можна дійти висновків про те, що держава не має права посилатися на імунітет у справах, пов’язаних із завданням шкоди здоров’ю чи життю, якщо така шкода повністю або частково завдана на території держави суду, та якщо особа, яка завдала шкоду, у цей час знаходилась на території держави суду.

Особливістю правового статусу держави як суб’єкта міжнародних відносин є наявність у неї імунітету, який ґрунтується на загальному принципі міжнародного права “рівний над рівним не має влади і юрисдикції”. Однак необхідною умовою дотримання цього принципу є взаємне визнання суверенітету країни, тож коли РФ заперечує суверенітет України та вчиняє щодо неї загарбницьку війну, жодних зобов’язань поважати та дотримуватися суверенітету цієї країни немає.

Суд касаційної інстанції зазначає, що Верховний Суд переглядав справи про встановлення факту, що має юридичне значення, в яких заявники зверталися до судів та просили встановити факт про вимушене переселення після 2014 року з окупованої частини територій Луганської та Донецької областей, яке відбулося внаслідок збройної агресії РФ проти України та окупації РФ частини території Луганської і Донецької областей України.

Так, у постанові від 21 листопада 2018 року у справі № 2-0/381/134/16 (провадження № 61-3789св18), Верховний Суд встановив факт, що вимушене переселення ОСОБА_2 у листопаді 2014 року з окупованої частини території Луганської області відбулося внаслідок збройної агресії РФ проти України та окупації РФ частини території Луганської області України. При цьому Верховний Суд дійшов висновку про те, що відповідальність за порушення визначених Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина на тимчасово окупованій території, у тому числі частини Луганської області, покладено на РФ як на державу-окупанта відповідно до норм і принципів міжнародного права, що встановлено у статті 5 Закону України “Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України”, частиною четвертою статті 2 Закону України “Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях”, та підтверджує факт того, що вимушене переселення у листопаді 2014 року ОСОБА_2 з окупованої території Луганської області відбулося внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України та окупації Російською Федерацією частини території Луганської області.

Подібні висновки щодо вимушеного переселення осіб з окупованих територій Луганської та Донецької областей внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України викладені у постановках Верховного Суду: від 21 серпня 2018 року у справі № 752/6366/16-ц (провадження № 61-20978св18), від 21 серпня 2018 року у справі № 428/8076/16-ц (провадження № 61-190св18), від 06 червня 2018 року справа № 428/13977/16-ц (провадження № 61-3831св18).

За таких обставин, починаючи з 2014 року загальновідомим є той факт, що РФ чинить збройну агресію проти України.

Відповідно до Постанови Верховної Ради України від 14 квітня 2022 року про заяву Верховної Ради України “Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні” визнано геноцидом Українського народу дії Збройних сил, політичного і військового керівництва Росії під час збройної агресії проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, а також доручено Голові Верховної Ради України спрямувати цю заяву до Організації Об’єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, урядів та парламентів іноземних дер-

жав. Голові Верховної Ради України надано повноваження звернутися до Генеральної прокуратури, Міністерства закордонних справ України та Міністерства юстиції України щодо невідкладного вжиття заходів для належного документування фактів вчинення Збройними силами Російської Федерації та її політичним і військовим керівництвом геноциду Українського народу, злочинів проти людяності, воєнних злочинів, інших тяжких злочинів на території України та ініціювання притягнення до відповідальності всіх винних осіб.

Наведені дії РФ вчиняє з 2014 року та продовжує станом на момент постановлення цього рішення. Отже, після початку війни в Україні з 2014 року суд України, розглядаючи справу, де відповідачем визначено РФ, має право ігнорувати імунітет цієї країни та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії РФ, за позовом, поданим саме до цієї іноземної країни.

Преамбулою Закону України “Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України” встановлено, що Україна згідно з Конституцією України є суверенною і незалежною державою. Суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною. Перебування на території України підрозділів збройних сил інших держав з порушенням процедури, визначеної Конституцією та законами України, Гаазькими конвенціями 1907 року, IV Женевською конвенцією 1949 року, а також всупереч Меморандуму про гарантії безпеки у зв’язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1994 року, Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997 року та іншим міжнародно-правовим актам є окупацією частини території суверенної держави Україна та міжнародним протиправним діянням з усіма наслідками, передбаченими міжнародним правом.

Преамбулою Закону України “Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях” встановлено, що Верховна Рада України, виходячи з того, що відповідно до пунктів “a”, “b”, “c”, “d” та “g” статті 3 Резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї Організації Об’єднаних Націй “Визначення агресії” від 14 грудня 1974 року застосування Російською Федерацією збройної сили проти України становить злочин збройної агресії та грубо порушує Меморандум про гарантії безпеки у зв’язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 05 грудня 1994 року та Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 року; констатуючи, що у світлі положень IV Гаазької конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додатка до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 року, Женевської конвенції про захист цивільного населення під

час війни від 12 серпня 1949 року та Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08 червня 1977 року, одним із наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України стала тимчасова окупація частини території України; беручи до уваги, що Російська Федерація чинить злочин агресії проти України та здійснює тимчасову окупацію частини її території за допомогою збройних формувань Російської Федерації; відзначаючи, що дії Російської Федерації на території окремих районів Донецької та Луганської областей, Автономної Республіки Крим та міста Севастополя грубо порушують принципи та норми міжнародного права, зокрема шляхом: систематичного недодержання режиму припинення вогню та продовження обстрілів цивільних об'єктів та інфраструктури, що спричиняють численні жертви серед цивільного населення, військовослужбовців Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань; приймає цей Закон, що має на меті визначити особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях.

Російська Федерація припинила бути членом Ради Європи у контексті процедури, розпочатої відповідно до статті 8 Статуту Ради Європи. Відповідна Резолюція Ради Європи CM/Res(2022)2 про припинення членства РФ у Раді Європи, прийнята Комітетом Міністрів 16 березня 2022 року. Комітет Міністрів Ради Європи констатував, що агресія РФ проти України є серйозним порушенням РФ своїх зобов'язань за статтею 3 Статуту Ради Європи.

Верховний Суд врахував, що у справі, яка переглядається, ОСОБА_1, діючи у власних інтересах та від імені малолітніх дітей, звернулася до суду з позовом до РФ про відшкодування шкоди, завданої їй та її дітям у зв'язку із загибеллю її чоловіка та батька дітей внаслідок збройної агресії РФ на території України.

У цій категорії спорів (про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі, її майну, здоров'ю, життю у результаті збройної агресії РФ) іноземна держава-відповідач не користується судовим імунітетом проти розгляду судами України таких судових справ.

У таких висновках Верховний Суд керується тим, що дії іноземної держави вийшли за межі своїх суверенних прав, оскільки будь-яка іноземна держава не має права втручатися шляхом збройної агресії в іншу країну.

У пункті 4 частини першої статті 2 Статуту ООН закріплений принцип, згідно з яким всі члени Організації Об'єднаних Націй утримуються у їх міжнародних відносинах від загрози силою чи її застосування як проти територіальної недоторканності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з Цілями Об'єднаних Націй.

Відповідно до частини першої статті 1 Статуту ООН Організація Об'єднаних Націй переслідує ціль підтримувати міжнародний мир і безпеку і з цією ціллю вживати ефективні колективні заходи для попередження та усунення загрози світу й актів агресії чи інших порушень миру, і проводити мирними засобами, відповідно до принципів справедливості і міжнародного права, залагодження чи вирішення міжнародних спорів чи ситуацій, які можуть призвести до порушення миру.

У міжнародному праві кодифіковані підстави для обмеження судового імунітету іноземної держави внаслідок завдання фізичної шкоди особі або збитків майну, так званий “деліктний виняток” (англ. “tort exception”). Умовами, необхідними для застосування “деліктного винятку”, є: 1) принцип територіальності: місце дії/бездіяльності має бути на території держави суду; 2) присутність автора дії/ бездіяльності на території держави суду в момент вчинення дії/ бездіяльності (агента чи посадової особи іноземної держави); 3) дія/ бездіяльність ймовірно може бути привласнена державі; 4) відповідальність за дії/ бездіяльність передбачена положеннями законодавства держави суду; 5) завдання смерті, фізичної шкоди особі, збитків майну чи його втрата; 6) причинно-наслідковий зв'язок між діями/ бездіяльністю і завданням смерті, фізичної шкоди особі або збитків майну чи його втратою.

Визначаючи, чи поширюється на РФ судовий імунітет у справі, яка переглядається, Верховний Суд врахував таке:

– предметом позову є відшкодування моральної шкоди, завданої фізичним особам, громадянам України, внаслідок смерті іншого громадянина України;

– місцем завдання шкоди є територія суверенної держави Україна;

– передбачається, що шкода завдана агентами РФ, які порушили принципи та цілі, закріплені у Статуті ООН, щодо заборони військової агресії, вчиненої стосовно іншої держави – України;

– вчинення актів збройної агресії іноземною державою не є реалізацією її суверенних прав, а свідчить про порушення зобов'язання поважати суверенітет та територіальну цілісність іншої держави – України, що закріплено у Статуті ООН;

– національне законодавство України виходить із того, що за загальним правилом шкода, завдана в Україні фізичній особі в результаті протиправних дій будь-якої іншої особи (суб'єкта), може бути відшкодована за рішенням суду України (за принципом “генерального делікту”).

Додатково Верховний Суд врахував, що юрисдикція судів України поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи (частина третя статті 124 Конституції України). Тобто Верховний Суд виходить з того, що у разі застосування “деліктного винятку” будь-який спір, що виник на її території у громадянина України, навіть з іноземною країною, зокрема й РФ, може бути роз-

глянутий та вирішений судом України як належним та повноважним судом.

Отже, ухвала апеляційного суду про направлення посольству РФ запиту на згоду або незгоду про розгляд українським судом зазначеної цивільної справи, примірника апеляційної скарги і ухвали про відкриття апеляційного провадження, а також зупинення провадження у справі до надходження відповіді від компетентного органу іноземної держави – посольства РФ в Україні або ненадходження в розумні строки такої відповіді з моменту належного підтвердження про отримання цим посольством зазначених процесуальних документів, підлягає скасуванню, оскільки вчинення РФ з 2014 року збройної агресії проти України не припиняється, РФ заперечує суверенітет України, тому зобов'язань поважати та дотримуватися суверенітету цієї країни немає. А отже, і направляти до посольства цієї країни запит на згоду про участь у справі і зупинити провадження у справі до отримання відповіді від РФ або повідомлення про вручення такого запиту не потрібно.

Суд касаційної інстанції також звертає увагу на те, що Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 у зв'язку з військовою агресією РФ проти України введено в Україні воєнний стан із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року строком на 30 діб та указом Президента України від 14 березня 2022 року № 133/2022 продовжено строк дії воєнного стану в Україні з 05 години 30 хвилин 26 березня 2022 року строком на 30 діб.

У зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ на територію України 24 лютого 2022 року Україна розірвала дипломатичні відносини з Росією, що у свою чергу з цієї дати унеможливує направлення різних запитів та листів до посольства РФ в Україні у зв'язку із припиненням його роботи на території України.

Верховний Суд встановив підстави для висновку про те, що починаючи з 2014 року відсутня необхідність у направленні до посольства РФ в Україні запитів щодо згоди РФ бути відповідачем у справах про відшкодування шкоди у зв'язку з вчиненням РФ збройної агресії проти України та ігноруванням нею суверенітету та територіальної цілісності Української держави. А починаючи з 24 лютого 2022 року таке надсилання неможливе ще й у зв'язку із розірванням дипломатичних зносин України з РФ.

З огляду на те, що в Україні введено воєнний стан у зв'язку з триваючою повномасштабною збройною агресією РФ проти України, чим порушено її суверенітет, отримання згоди РФ бути відповідачем у цій справі наразі є недоречним. Зупинення провадження у справі призведе до безпідставного зволікання з розглядом справи, що не сприятиме якнайкращому захисту інтересів позивача.

Суд касаційної інстанції враховує, що апеляційний суд поновив провадження у справі, однак зазначене не впливає на той факт, що оскаржувана ухвала апеляційного суду постановлена всупереч законам України,

зокрема й законам України “Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України”, “Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях”, та підлягає скасуванню, оскільки дотримання процедури повідомлення країни-агресора щодо участі її у справі та зупинення провадження у справі не сприятиме захисту прав позивача та принципу ефективності судового процесу в умовах агресії.

Верховний Суд врахував, що вирішення питання щодо судового імунітету у зазначеній категорії справ має фундаментальне значення для формування єдиної правозастосовної практики, а тому, незважаючи на поновлення судом апеляційної інстанції провадження у справі, суд касаційної інстанції зобов’язаний надати оцінку законності та обґрунтованості оскаржуваної ухвали апеляційного суду та ухвалити у цій справі рішення, яке відповідатиме наведеним принципам, зробивши правовий висновок щодо підстав обмеження судового імунітету іноземної держави у цій категорії спорів.

Верховний Суд дійшов висновку, що направлення запиту до посольства РФ та зупинення провадження у справі не відповідає вимогам статей 251, 252 ЦПК України, а висновок апеляційного суду щодо наявності підстав для направлення запиту до посольства РФ та зупинення провадження у справі є помилковим.

РФ, вчинивши неспровокований та повномасштабний акт збройної агресії проти Української держави, численні акти геноциду Українського народу, не вправі надалі посилатися на свій судовий імунітет, заперечуючи тим самим юрисдикцію судів України на розгляд та вирішення справ про відшкодування шкоди, завданої такими актами агресії фізичній особі – громадянину України.

Верховний Суд виходить із того, що названа країна-агресор діяла не у межах свого суверенного права на самооборону, навпаки віроломно порушила усі суверенні права України, діючи на її території, а тому безумовно надалі не користується у такій категорії справ своїм судовим імунітетом.

<...>